

ORHUN ÂBİDELERİ

Muharrem ERGİN

HİSAR

ORHUN

ÂBÝDELERÝ

Muharrem ERGÝN

Bu elektronik metin, **HÝSAR** Türk ve Ýslam Klâsikleri

projesi çerçevesinde hazýrlanmýptýr. Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu geređince yalnýzca okunmasýna izin verilmiptir.

Herhangi bir yolla çođaltýlmasý ya da ticarî amaçlarla kullanýlmasý

kanunen yasaktýr.

200 3 **HÝSAR** Kültür Gönüllüleri

[www. hisar g azetesi .com](http://www.hisar-g-azetesi.com)

YÇYNDEKÝLER

Ön Söz

Kül Tigin Âbidesi

.....

.....

4

12

Bilge Kaðan Âbidesi

23

Tonyukuk Âbidesi

.....

36

Ön Söz

Türk adýnýn, Türk milletinin isminin getiði ilk Türkçe metin.. Ýlk Türk tarihi.. Taþlar üzerine yazýlmýþ tarih.. Türk devlet adamlarýnýn millete hesap vermesi, milletle hesaplaþması.. Devlet ve milletin karþýlýklý vazifeleri.. Türk nizamýnýn, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası.. Türk askerî dehasýnýn, Türk askerlik san'atýnýn esaslarý.. Türk gururunun ilahî yüksekliði.. Türk feragat ve faziletinin büyük örneði.. Türk içtimaî hayatýnýn ulvî tablosu.. Türk edebiyatýnm ilk þaheseri.. Türk hitabet san'atýnýn eriþilmez þaheseri.. Hükümdarâne eda ve ihtipamlý hitap tarzý.. Yalýn ve keskin üslubun þaþýrtýcý numunesi.. Türk milliyetçiliðinin temel kitabý.. Bir kavmi bir millet yapabilecek 4

eser.. Asýrlar içinden millî istikameti aydýnlatan ýþýk.. Türk dilinin mübarek kaynaðý.. Türk yazý dilinin ilk, fakat harikulade iþlek örneði.. Türk yazý dilinin baþlangýcýný miladýn ilk asýrlarýna çýkartan delil.. Türk ordusunun kurulupunu en az 1250 sene öteye götüren vesika.. Türklüðün en büyük iftihar vesilesi olan eser.. insanlýk aleminin sosyal muhteva bakýmýndan en manalý mezar taþlarý.. Dünyanýn bugün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkýnda 1250 sene evvelki Türk ikâzý.. v. s. v. s.

Orhun âbidelerini vasýflandýrmak isteyince, insanýn

zihninde iþte bu gibi ifadeler sýralanmaktadır.

Orhun âbideleri Göktürk devrinden kalma kitâbelerdir. Göktürkler, milattan önceki asýrlarda Hunlar tarafýndan kurulup, deðiþen sülaleler ve boylar idaresinde devam ede gelen Asya'daki büyük Türk imparatorluðunun 6. asýrla 8. asýr arasýndaki devresinde hüküm sürmüþlerdir. 6. asrýn ilk yarýsýnda Türk devletinin baþýnda Avarlar bulunuyordu. 552 tarihinde Bumin Kaðan, Avar idaresine son vererek Türk

devletinin Göktürk hanedaný devrini açtý. O devirde büyük kaðanlýðýn merkezi devletin doðu kýmmda idi ve batý kýmý da doðuya baðlý tabi bir kaðanlýkla idare ediliyordu. Bumin Kaðan'ýn kardeþi Ýstemi Kaðan da 576'ya kadar bu batý bölümünün kaðaný idi.

Bumin Kaðan, Göktürk hakimiyetini kurduðu sene içinde öldü ve sýrasýyla üç oðlu, büyük kaðanlýk yaptýlar. Birincisi 553'te, ikincisi 553-572'de, üçüncüsü de 572-581 tarihlerinde hüküm sürdüler. Bunlardan ikincisi olan Mukan zamanýnda devlet Mançurya'dan Ýran'a kadar uzanan kuvvetli bir imparatorluk haline geldi.

Daha sonra devlet, bir yandan kuvvetli hakanlarýn yokluðu ve devleti tepkil eden kavimlerin çekilmeleri, öte yandan ve bilhassa Çin entrikasý yüzünden bir sürü karýþýklýklar geçirdi ve nihayet 630'da devletin asýl doðu kýmý Çin hakimiyetine geçti. Zamanla Çin hakimiyeti batý kýmýna da sirayet etmeðe baðladý. Fakat bu Çin esareti daha fazla devam

etmedi ve Kutlug Kaðan veya ikinci adýyla Ýltirip Kaðan, Çin 5

hâkimiyetine son vererek 680-682 senesinde devleti yeniden topladý. Ýltirip Kaðan ve 691'de ölünce yerine geçen kardeþi Kapgan Kaðan idaresinde devlet yeniden eski hâmetini buldu.

Ýltirip Kaðan'ýn Bilge ve Kül Tigin adlý iki oðlu vardý. Öldüðünde bunlar 8 ve 7 yaðларында idiler. Kapgan Kaðan 716'da ölünce idareyi onun oðullarý almak istedi. Fakat Bilge ve Kül Tigin kardeþler buna mani olarak ve amcazâdelerini tasfiye ederek babalarýnýn devletine el koydular ve Bilge Kaðan hükümdar oldu. Ýki kardeþ babalarýnýn ve amcalarýnýn devrinden kalmýþ ihtiyar vezir ve Bilge Kaðan'ýn kayýnpederi Tonyukuk'un da yardýmiyle devleti daha da kuvvetlendirdiler. Sonra 731'de Kül Tigin, 734'te de Bilge Kaðan öldü. Bilge Kaðan'ýn ölümünden 10 sene kadar sonra da Uygurlar, devleti ele geçirerek 745'te Göktürk hakimiyetine son verdiler.

Ýpte bu kitapta sunduðumuz Orhun âbideleri, bu Türk hanedanýnýn Bilge Kaðan devrinin mahsulleridir. Birincisi olan Kül Tigin âbidesini aðabeyisi Bilge Kaðan 732'de diktirmiþ,

ORHUN ÂBÝDELERÝ

ikincisi olan Bilge Kađan âbidesini de ölümünden bir yıl sonra 735'te kendi ođlu olan kađan diktirmiştir. Üçüncü olarak verilen Tonyukuk âbidesi ise 720 - 725 senelerinde kendisi tarafýndan dikilmiştir.

Orhun civarýnda Orhun yazýsý ile yazýlý daha bařka kitâbeler de bulunmuřtur. Belli bařlýlarý altý tanedir. Fakat bunlarýn en büyükleri ve mühimleri bu üç tanesidir.

Orhun âbidelerine Orhun kitâbeleri de denir. Püphesiz bunlar kitâbedir. Fakat hem maddî bakýmdan, hem manevî bakýmdan bu kitâbeler söz götürmez birer âbidedirler. Muhtevalarý gibi heybetli yapýlarý da âbide hüviyetindedir. Onun için bunlarý ifade eden en iyi isim Orhun âbideleri tâbiridir.

Kül Tigin âbidesi, kađan olmasýnda ve devletin kuvvetlenmesinde birinci derecede rol oynamýř bulunan kahraman kardeřine karřý Bilge Kađan'ýn duyduđu minnet

duygularýnýn ve kendisini sanatkârane bir vecd ve cořkunluđun 6

içine atan müthiş teessürünün ebedî bir ifadesidir. Bilge Kađan bu ruh hali ile âbide inřaatýnýn bařýnda oturup, eserin hazýrlanmasýna bizzat nezaret etmiřtir. Âbidedeki ulvî ve mübarek hitâbe onun ađzýndan yazýlmýřtır, âbidede o konuřmaktadıř, müellif odur.

Kül Tigin âbidesi, kaplumbađa řeklindeki oyuk bir kaide tařýna oturtulmuřtur. Keřfedildiđi zaman, bu kaidenin yanýnda

devrilmiř bulunuyordu.

Bilhassa devrik vaziyette rüzgâra

maruz kalan kýsýmlarýnda tahribat ve silintiler olmuřtur. Sonradan yerine dikilmiřtir. Yüksekliđi 3,75 metredir. Ýtina ile yontulmuř, bir çeřit kireç tařý veya saf olmayan mermerdendir.

Yukarıya doğru biraz daralmaktadır.

Dört cephelidir. Dođu ve batý cephelerinin geniřliđi ařađýda 132, yukarýda 122 santimdir. Güney ve kuzey cepheleri ise ařađýda 46, yukarýda 44 santimdir. Âbidenin üstü kemer ırkline bitmektedir ve yukarý kýsýmda beř kenarlı olmaktadır. Dođu cephesinin üstünde kađanýn ipareti vardır. Batý cephesi

büyük bir Çince kitâbe ile kaplıdır. Diğer üç cephesi Türkçe kitâbelerle doludur. Cepheler arasında kalan ve keskin olmayan kenarlarda ve Çince kitabenin yanında da Orhun yazısı vardır. Doğu cephesinde 40, güney ve kuzey cephelerinde 13'er satır vardır. Satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve sağdan sola doğru istif edilmiştir. Satırların uzunluğu aşağı yukarı 235 santim kadardır. Cetvelden çıkmış gibi, çok muntazam, düzgün ve güzel harflerle yazılmıştır. Âbidenin Çince kitabesinde Türk- Çin dostluğu, Türk imparatorluğu ve Kül Tigin methedilmekte ve tanıtılmakta, "Gelecek hadsiz, hesapsız nesillerin dimağlarında, onların müpterek muvaffakiyetlerinin başaası her gün yeniden canlansın diye, uzakta ve yakında bulunan herkesin bunu öğrenmesi için, bilhassa muhteşem bir kitâbe yaptık" ve "Böyle adamların ebediyen payidar olacaklarının muhakkak olmadığı kim söyleyebilir? Uğurlu haberleri ebediyen ilan için şimdi dağ gibi yüksek bir âbide dikilmiştir" gibi ifadeler sıralandıktan sonra, tarih kaydedilmektedir.

Âbidenin civarında türbe enkazı, pek çok heykel parçaları

ve âbideye çıkan iki tarafı heykeller, taşlar dizili 4,5 kilometrelik 7

bir yol bulunmuştur. Bu heykel parçaları arasında son zamanlarda Kül Tigin'in başı ile karısının gövdesi ve yüzünün bir kısmı da bulunmuştur.

Âbidenin ve türbenin inşasında Türk ve Çin sanatkarları beraber çalışmışlardır. Âbidedeki kitabeleri Bilge Kağan ve Kül Tigin'in yeğeni Yollug Tigin yazmıştır.

Bilge Kağan âbidesi, aynı yerde Kül Tigin âbidesinin bir kilometre uzağındadır. Pekli, tertibi ve yapısı tamamıyla birincisine benzerdir. Yalnız bu bir kaç santim daha yüksektir. Bu yüzden doğu cephesinde 41 ve dar cephelerinde de 15'er satır vardır. Bunun da batı cephesinde asıl Çince kitâbe vardır, Çince kitabenin üstünde ayrıca Türkçe kitâbe devam etmektedir. Çince kitâbe hemen hemen tamamıyla silinmiştir.

Bilge Kağan âbidesi kendisinin 734'te ölümünden sonra 735'te oğlu tarafından dikilmiştir. Bu

Kül Tigin âbidesinin güney cephesinin, doğu cephesinin 2-24 satýrlary ise Kül Tigin âbidesinin doğu cephesinin mukabil satýrlaryna benzemektedir. Bu âbidede ayrıca Kül Tigin'in ölümünden sonraki vakalaryn ilave edildiđi görölür.

Bilge Kađan âbidesi hem devrilmip, hem de parçalanmýptýr. Onun için tahribat ve silinti bunda çok fazladýr. Bu âbideyi de yeđeni Yollug Tigin yazmýptýr. Her iki âbidede de Bilge Kađan'ýn sözlerinin dýbýnda Yollug Tigin'in kitâbe kayýtlary ve ilâveleri yer almaktadır. Bu âbidenin etrafýnda da yine türbe enkazy ve daha az olmak üzere heykeller, balballar ve taþlar vardýr.

Tonyukuk âbidesi, diđer iki âbidenin biraz daha doğusunda bulunmaktadır. Devrilmemip, dikili dört cepheli iki taþ halindedir. Birinci ve daha büyük olan taþta 35, ikinci taþta 27 satýr vardýr. Ýkinci taþta yazýlar daha itinasýzdýr ve aþýnma da daha çoktur. Bu âbidenin yazýlary Kül Tigin ve Bilge Kađan'ýnki kadar düzgün deđildir. Bu âbidede de yazý yukarydan aþađý

yazýlmýptýr. Fakat diđer ikisinin aksine satýrlar soldan sađa doğru 8

istif edilmiþtir. Tezyinatý da diđer kitâbelerdeki kadar sanatkarâne deđildir. Tonyukuk âbidesinin yanýnda da büyük bir türbe kalýntýsý, heykeller, balballar ve taþlar vardýr.

Tonyukuk âbidesini, Ýltirip Kađan'ýn isyanýna iþtirak eden ve o günden Bilge Kađan devrine kadar devlet idaresinin baþ yardýmcýsý olarak kalan büyük Türk devlet adamý ve baþkumandaný Tonyukuk, ihtiyarlýk devrinde bizzat diktirmiþtir. Bu âbidede Tonyukuk konuþmaktadır, bu âbidenin müellifi odur.

Kül Tigin ve Bilge Kađan âbideleri Baykal gölünün güneyinde Orhun nehri vâdisinde Koþo Tsaydam gölü civarýnda 47,1. arz ve 102 1/2. tul derecelerinde bulunmaktadır. Ötüken ormanýnýn da buradaki Hangay sýradađlarynýn bir parçasý olduđu anlaþýlmaktadır. Tonyukuk âbidesi ise biraz daha doğuda 48. arz ve 107. tul dereceleri arasýnda Tola nehrinin yukary mecrasýnda Bayn Çokto denilen yerin yakýnýnda bulunmaktadır.

kepiplerinden biridir. Orhun harfleri ile yazylý kitabelerden daha 12. asýrda tarihçi Cuveynî Târih-i Cihangüba'sýnda bahsetmiþti, aýrýca Çin kaynaklarý da çok eskiden bu âbidelerin dikildiðini bildirmekte idi. Fakat 18. ve 19. asýrlara kadar Orhun harfli yazýlar ve âbideler ilim âleminin meçhulü olarak kalmýþtý. Önce Kýrgýzlara ait mezar taþlarýndan ibaret bulunan ve tek tük kelimelerle isimleri ihtiva eden Yenisey kitâbeleri bulunmuþtur. Ýlk defa nebatatçý Messerschmidt 1721 yýlýnda Yenisey vâdisinde bu yazý ile yazylý bir taþý tesbit etmiþtir.

Fakat Orhun harfli kitâbelerin yolunu açan ve bu hususta ilim âleminin dikkatini çeken Strahlenberg olmuþtur. 1709'da Poltava muharebesinde esir düþen bu Ýsveçli subayý Ruslar Sibiry'a sürmüþlerdir. Sürgünde 13 sene kalan, Messerschmidt'e yardým eden ve serbestçe gezip dolaþtýðý yerlerde incelemelerde bulunan Strahlenberg 1722'de vatanýna döndükten sonra, 1730'da araþtırmalarýnýn neticesini yayýnlamýþ ve bu arada eserinde meçhul Yenisey kitâbelerinden de bahsederek bazýlarýný yayýnlamýþtır.

9

Bu yayýn derhal ilim âleminin dikkatini çekmiþ ve Orhun âbidelerinden bir iki asýr öncesine ait bulunan Yenisey kitabeleri arka arkaya bulunmaya baþlamýþtır. Nihayet 1809'da Rus bilgini Yadrintsev, sonradan Kül Tigin ve Bilge Kaðan âbideleri olduðu anlaþýlan Orhun kitâbelerini bulmuþ, bunun üzerine 1890 tarihinde Heikel'in baþkanlýðýnda bir Fin, 1891'de de Radolff'un baþkanlýðýnda bir Rus ilmî sefer heyeti mahalline gönderilmiþtir. Her iki sefer heyeti de âbideleri yakýndan tetkik etmiþ ve fotoðraflarýný alarak dönmüþtür. Fin heyeti getirdiði mükemmel fotoðraflarý Avrupa ilim merkezlerine daðýtmýþ, öte yandan hem Fin heyeti, hem de Radloff, getirdikleri malzemenin fotoðraflarýný büyük atlaslar halinde neþretmiþlerdir. Bu atlas yayýnlarý ile âbidelerin okunması çalıþmalarý hızlanmýþ ve daha baþka yazýlarý da çözmüþ bulunan Danimarkalı büyük âlim Thomsen, kýsa bir zaman sonra, 1893'te Orhun yazýsýný çözmeðe muvaffak olmuþtur. Önce, âbidelerde çok geçen tengri, Türk ve Kül Tigin kelimelerini çözen Thomsen, sonra bütün âbideleri okumuþ ve böylece Türk milletinin, ebedî minnettarlýðýna mazhar olmuþtur.

Artýk bu çözümden sonra bir yandan Thomsen, bir yandan Radloff âbidelerin metni ve tercümeleri üzerinde adetâ yarıþa girmiþler, bunu diðer âlimler takip etmiþ ve zamanýmýza kadar bu büyük Türk âbideleri elden düþmemiþtir. Amerika'dan Japonya'ya kadar Avrupa'da ve medeni âlemde hemen hemen her dilde bu âbideler üzerinde araþtırmalar yapılmıþ, 6 tanesi büyük olan Orhun harfli yeni kitâbeler ve metinler bulunmuþ, nehirler birbirini kovalamýþtır. Son zamanlarda Orhun sahasý arkeolojik araþtırmalarda da ön plana geçmiþ ve burada yüzlerce heykel, balbal, çepitli eserler ve þehir harabeleri bulunmuştur. Bu arada Çekoslovak alimi L. Jisi Kül Tigin heykelinin baþýný da bulup gün ýþýđına çýkarmýþtır. Bugün, Orhun kitâbeleri üzerinde yapılan araþtırmaların adları bile bir kitap teşkil eder.

Orhun âbidelerinin manzum olduğunu ileri sürenler vardыр. Hattâ bir Rus bilgini bu hususta geniþ bir deneme yapmýþ ve âbideleri manzum olarak yayınlamýþtır. Tabii, bu görüp dođru deđildir. Fakat âbidelerdeki dilin ve üslubun âhengini göstermesi bakımýndan dikkate deđer bir husustur.

10

Gerçekten Orhun âbidelerini, bugün Türkiye'den binlerce kilometre uzakta eski Türk yurdunda, bugünkü Mođolistan'da Türklüđün şahadet parmakları olarak yükselen bu mübarek taşları kana kana okumak, her kelimesi üzerinde derin derin düþünmek, resimlerini hupû içinde seyrederek ruhu yıkamak, her Türk için millî bir ibâdettir. Ýpte bu kitap, bu ibâdetin hizmetine sunulmaktadır.

MUHARREM ERGÝN

Sayfalaryn yanýndaki rakamlar, âbidelerdeki asýl metnin satýr numaralarydýr. Ortaya gelen satýr baþlary dik çizgilerle gösterilmiþtir.

Noktalý yerler, metindeki eksik yerleri göstermektedir.

KÛL TÝGÝN ÂBÝDESÝ

Güney cephesi

Tanrý gibi gökte olmuş Türk Bilge Kađaný, bu 1 zamanda oturdum. Sözümi tamamiyle iþit. Bilhassa

küçük kardeş yeđenim, ođlum, bütün soyum, milletim, güneydeki þadpýt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyruk beyleri, Otuz Tatar..... | Dokuz Ođuz beyleri, milleti! Bu 2 sözümi iyice iþit, adamakýllý dinle:

Dođuda gün dođusuna, güneyde gün ortasýna, batýda gün batýsýna, kuzeyde gece ortasýna kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir. Bunca milleti | hep düzene soktum. O þimdi kötü deðildir. Türk kađaný 3 Ötüken ormanýnda otursa ilde sýkýntý yoktur.

Dođuda þantung ovasýna kadar ordu sevk ettim, denize ulaþmama az kaldý. Güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevk ettim, Tibete ulaþmama az kaldý. Batýda Ýnci nehrini geçerek Demir Kapýya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde, Yir Bayýrku yerine kadar ordusevk ettim. 4 Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanýndan daha iyisi hiç yokmuş, il tutacak yer Ötüken ormaný imiş.

Bu yerde oturup Çin milleti ile | anlaþtým. Altýný,

gümübü, ipeđi, ipekliyi sýkýntýsýz öylece veriyor.

5

Çin milletinin sözü tatlý, ipek kumaşý yumuşak imiş. Tatlý sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatýp uzak milleti öylece yaklaştýrýrmýş. Yaklaştýrýp, konduktan sonra, kötü beyleri o zaman düþünürmüþ. | Ýyi bilgili insaný, iyi cesur insaný yürütmezmiþ. Bir insan yanýlsa, 6 kabilesi, milleti, akrabasına kadar barýndýrmazmýş. Tatlý sözüne, yumuşak ipek kumaşýna aldanýp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çogay ormanýna, Tögültün | ovasýna konayým dersen, Türk 7 milleti, öleceksin!

Orda kötü kiþi þöyle öðretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakýn ise iyi mal verir diyip öyle öðretiyormuş. Bilgi bilmez kiþi o sözü alýp, yakýna gidip, çok insan, öldün! O yere dođru gidersen, Türk milleti, öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafilé gönderirsen hiç bir 8 sýkýntýn yoktur. Ötüken ormanýnda oturursan ebediyen il

tutarak oturacaksýn.

Türk milleti, tokluđun kýymetini bilmezsin. Açlýk, tokluk düþünmezsin. Bir doysan açlýđý düþünmezsin. Öyle olduñ | için, beslemiş olan 9 kađanýnýñ sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanýnla her yere hep zayıflayarak, ölerek yürüyordun. Tanrı buyurduđu için, kendim devletli olduđum için, kađan oturdum. 10 Kađan oturup | aç, fakir milleti hep toplattým. Fakir milleti zengin kýldým. Az milleti çok kýldým. Yoksa, bu sözümde yalan var mı ?

Türk beyleri, milleti, bunu iþitin! Türk milletini toplayıp il tutacađýný burda vurdum. Yanýlýp öleceđini yine | burda vurdum. Her ne sözüm varsa ebedî taþa vurdum. Ona bakarak bilin. Þimdiki Türk milleti, 11 beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanýlacaksýnýz?

13

Ben ebedî tap yontturdum... Çin kaðanýndan resimci getirdim, resimlettim. Benim sözümü kýrmaýy, | Çin kaðanýnýn maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona 12 bambaþka türbe yaptýrdým. Ýçine dýþýna bambaþka resim vurdurdum. Tap yontturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum..... On Ok oðluna, yabancýna kadar bunu görüp bilin. Ebedî tap | yontturdum..... il ise, þöyle daha eriþilir yerde ise, ipte öyle eriþilir yerde ebedî tap 13 yontturdum, yazdýrdým. Onu görüp öyle bilin. Þu tap....dým. Bu yazýyyý yazan yeðeni Yollug Tigin.

Doðu cephesi

Üstte mavi gök, altta yaðýz yer kýlýndýkta, ikisi

arasýnda insan oðlu kýlýnmýþ, insan oðlunun üzerine ecdadým Bumin Kaðan, Ýstemi Kaðan oturmuþ. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiþ, düzenleyi vermiþ. | Dört taraf hep düþman imiþ. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almýþ, hep tâbi kýlmýþ. Baþlýya baþ eðdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doðuda Kadýrkan ormanýna kadar, batýda Demir Kapýya kadar kondurmuþ. Ýkisi arasýnda pek teþkilâtsýz Gök Türk öylece oturuyormuş. Bilgili kaðan imiþ, cesur kaðan imiþ. Buyruku yine bilgili imiþ tabiî, cesur imiþ tabiî. Beyleri de milleti de doðu imiþ. Onun için ili öylece tutmuş tabiî. Ýli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefat

1

2

3

4

14

etmiş. Yasçý, aklayýcý, doðuda gün doðusundan Bökli Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kýrgýz, Üç Kurýkan, Otuz Tatar, Kýtay, Tatabý, bunca millet gelip aðlamýþ, yas tutmuş. Öyle ünlü kaðan imiþ.

Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabii, oğulları kağan olmuş tabii. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi 5 kılınmamış olacak. Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü

kaðan oturmupdur. Buyruku da bilgisizmiþ tabiî, kötü imiþ tabiî, | Beyleri, milleti ahenksiz olduđu için, Çin 6 milleti hilekar ve sahtekar olduđu için, aldatýcý olduđu için, küçük kardeþ ve büyük kardeþi birbirine düþürdüdü için, bey ve milleti karþýlýklý çekiþtirttiði için, Türk milleti il yaptýđý ilini elden çýkarmýþ, | kaðan yaptýđý 7 kaðanýný kaybedi vermip. Çin milletine beylik erkek evladý kul oldu, hanýmlýk kýz evladý cariyeye oldu. Türk beyler Türk adýný býraktý. Çinli beyler Çin adýný tutup, Çin kaðanýna itaat etmip. Elli yıl ipi gücü vermip. Doðuda gün doðusunda Bökli kaðana kadar ordu sevk edi vermip. 8 Batýda Demir Kapýya kadar ordu sevk edi vermip. Çin kaðanýna ilini, töresini alý vermip.

Türk halk | kitlesi þöyle demip: illi millet idim,

ilim þimdi hani, kime ili kazanýyorum der imip. Kaðanlý 9 millet idim, kaðaným hani, ne kaðana ipi gücü veriyorum der imip. Öyle diyip Çin kaðanýna düþman olmuþ. | Düþman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediðinden 10

yine teslim olmuþ.

Bunca ipi gücü verdiðini düþünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayým der imip. Yok olmaya gidiyormuþ.

Yukarýda Türk tanrýsý, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmip. Türk milleti yok olmasýn diye, millet olsun diye babam Ýltirip Kaðaný, annem Ýlbilge Hatunu 11 göðün tepesinden tutup yukarý kaldýrmýþ olacak. Babam kaðan on yedi erle dýþarý çýkmýþ. Dýþarý | yürüyor diye ses ipitip þehirdeki daða çýkmýþ, daðdaki inmip, toplanýp 12 yetmip er olmuþ. Tanrý kuvvet verdiði için babam kaðanýn askeri kurt gibi imip, düþmaný koyun gibi imip. Doðuya, batýya asker sevk edip toplamýþ yýðmýþ. Hepsi | yedi yüz 13 er olmuþ.

Yedi yüz er olup ilsizleþmip, kaðansýzlaþmýþ milleti, cariyeye olmuþ, kul olmuþ milleti, Türk töresini býrakmýþ milleti, ecdadýmýn töresince yaratmýþ, 14

yetiřtirmib. Tölis, Tarduř milletini orda tanzim etmib. | Yabguyu, řadý orda vermib.

Güneyde Çin milleti düřman imib. Kuzeyde Baz Kařan, Dokuz Ođuz kavmi düřman imib. Kýrgýz, Kunkan, Otuz Tatar, Kitay, Tatabý hep düřman imib. Babam kařan 15 bunca..... | Kýrk yedi defa ordu sevk etmib, yirmi savař yapmýř. Tanrý lûtfettiđi için illiyi ilsizletmib, kařanlýyy kařansýzlatmýř, düřmaný tabi kýlmýř, dizliye diz çöktürmüř, bařlýya bař eđdirmib. Babam kařan öylece ili, 16 | töreyi kazanýř, uçup gitmib.

Babam kařan için ilkin Baz Kařaný balbal olarak dikmib. O töre üzerine amcam kařan oturdu. Amcam kařan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kýldý, azý çok kýldý, | Amcam kařan oturduđunda kendim Tarduř milleti üzerinde řad idim. 17 Amcam kařan ile dođuda Yeřil Nehir, řantung ovasýna kadar ordu sevk ettik. Batýda Demir Kapýca kadar ordu sevk ettik. Kögmeni ařarak Kýrgýz ülkesine kadar ordu sevk ettik. | Yekûn olarak yirmi beř defa ordu sevk ettik, 18 on üç defa savařtýk, illiyi ilsizleptirdik, kařanlýyy kařansýzlařtýrdýk. Dizliye diz çöktürdük, bařlýya bař eđdirdik.

Türgib Kařaný Türkümüz, milletimiz idi.

Bilmediđi | için, bize karřý yanlýř hareket ettiđi için 19 kařaný öldü. Buyruku, beyleri de öldü. On Ok kavmi eziyet gördü.

Ecdadýmýzýn tutmuř olduđu yer, su sahipsiz 20 olmasýn diye Az milletini tanzim ve tertip edip.

Bars bey idi. Kařan adým burda biz verdik. Küçük kýz kardeřim prensesi verdik. Kendisi yanýldý, kařaný öldü, milleti cariye, kul oldu.

Kögmenin yeri, suyu sahipsiz kalmasýn diye Az,

Kýrgýz kavmini düzene sokup geldik. Savařtýk. ilini | 21

geri verdik.

Dođuda Kadýrkan ormaným aþarak milleti öyle kondurduk. Öyle düzene soktuk. Batýda Kengü Tarmana kadar Türk milletini öyle kondurduk. Öyle düzene soktuk.

O zamanda kul kullu olmuþtu, cariyе cariyeli

olmuþtu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, ođlu 22 babasýný bilmezdi. | Öyle kazanýlmýþ, düzene sokulmuþ ilimiz, töremiz vardý.

Türk, Ođuz beyleri, milleti, iþitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti? Türk milleti, vaz geç, | piþman ol! 23 Disiplinsizliđinden dolayı, beslemiş olan bilgili kađanýnla, hür ve müstakil iyi iline karþý kendin hata ettin, kötü hale soktun.

Silâhlý nereden gelip dađýtarak gönderdi? Mýzraklý nereden gelerek sürüp gönderdi. Mukaddes ötüken ormanýnýn milleti, gittin. Dođuya giden, | gittin. 24 Batýya giden, gittin. Gittiđin yerde hayrýn þu olmalı: Kanýn su gibi koþtu, kemiđin dađ gibi yattý. Beylik erkek evladýn kul oldu, hanýmlýk kýz evladýn cariyе oldu. Bilmediđin için, kötülüđün yüzünden amcam kađan 25 uçup gitti.

Önce Kýrgýz kađanýný balbal olarak diktim. Türk milletinin adý saný yok olmasýn diye, babam kađaný, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrý, il veren Tanrý, 26 Türk milletinin adý saný yok olmasýn diye, kendimi o Tanrý kađan oturttu tabiî.

Varlýklý, zengin millet üzerine oturmadým. Ýþte aþsýz, dýþta donsuz(1); düþkün, periþan milletin üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuþtuk. Babamýzýn, amcamýzýn kazanmýþ olduđu milletin adý 27 saný yok olmasýn | diye, Tür k milleti için gece

1. elbisesiz, çýplak

uyumadým, gündüz oturmadým. Küçük kardeşim Kül Tigin ile, iki þad ile öle yite kazandým, öyle kazanýp bütün milleti ateþ, su kýlmadým.

Ben kendim kaðan oturduğumda, her yere | gitmiþ olan millet öle yite, yaya olarak, çýplak olarak dönüp

geldi. Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oðuz kavmine doðru, doðuda Kýtay, Tatabý kavmine doðru, güneyde Çine doðru on iki defa büyük ordu sevk ettim, savaþtým. Ondan | sonra. Tanrý baðýþlasýn, devletim var olduðu için, kýsметim var olduðu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çýplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kýldým. Az milleti çok kýldým. Deðerli illiden, deðerli kaðanlýdan daha iyi kýldým. Dört taraftaki milleti hep tâbi kýldým, düþmansýz kýldým. Hep bana itaat etti. Ýþi gücü veriyor. Bunca töreyi kazanýp küçük kardeşim Kül Tigin kendisi öylece vefat etti. |

Babam kaðan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaþýnda kaldý..... I Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er adýný aldý. On altý yaþýnda, amcam kaðanýn ilini, töresini þöyle kazandý: Altý Çub Soðdaka doðru ordu sevk ettik, bozduk. Çinli Ong vali, elli bin asker geldi, savaþtýk. | Kül Tigin yaya olarak atýlýp hücum etti. Ong valinin kayýn biraderini,

28

29

30

31

32

18

silâhlý, elle tuttu, silahlý olarak kaðana takdim etti. O orduyu orda yok ettik.

Yirmi bir yaþýnda iken, Çaça generale karþý savaptýk. En önce Tadygýn, Çorun bozatýna binip hücum etti. O at orda | Öldü. Ýkinci olarak Ýþbara Yamtarýn boz 33 atýna binip hücum etti. O at orda öldü. Üçüncü olarak Yigen Silig beyin giyimli doru atýna binip hücum etti. O at orda öldü. Zýrhýndan kaftanýndan yüzden fazla ok ile vurdular, yüzüne baþýna bir tane deðdirmedi. Hücum 34 ettiðini, Türk beyleri, hep bilirsiniz. O orduyu orda yok ettik.

Ondan sonra Yir Bayýrkunun Uluð Irkini düþman

oldu. Onu dagýtýpp Türgý Yargun Gölünde bozduk. Uluđ

Ýrkin azýcýk erle kaçýp gitti.

35

Kül Tigin yirmi altý | yaþýnda iken Kýrgýza dođru ordu sevk ettik. Mýzrak batýmý karý söküp, Kögmen ormanýný aþarak yürüyüp Kýrgýz kavmini uykuda bastýk. Kaðaný ile Songa ormanýnda savaþtýk. Kül Tigin, 36 Bayýrkunun ak aygýrýna | binip atýlarak hücum etti. Bir eri ok ile vurdu, iki eri kovalayýp takip ederek mýzrakladý. O hücum ettiðinde, Bayýrkunun ak aygýrýný, uyluđunu kýrarak, vurdular. Kýrgýz kaðanýný öldürdük, ilini aldýk.

O yýlda Türgiþe dođru Altýn ormanýný aþarak, Ýrtiþ nehrini geçerek yürüdük. Türgiþ kavmini uykuda bastýk. Türgiþ kaðanýnýn ordusu Bolçuda atep gibi, fýrtýna gibi 37 geldi. Savaþtýk. Kül Tigin alný beyaz boz ata binip hücum etti. Alný beyaz boz..... | ... tutturdu. Ýkisini kendisi yakalattý. Ondan sonra tekrar girip Türgiþ kaðanýnýn buyruku Az valisini elle tuttu. Kaðanýný orda öldürdük, 38

ilini aldýk. Türgiþ avam halký hep tâbi oldu. O kavmi Tabarda kondurduk.....

Sođd milletini düzene sokayým diye Ýnci nehrini geçerek Demir Kapýya kadar ordu sevk ettik. Ondan sonra Türgiþ avam halký düþman olup. Kengerise dođru 39 gitti. Bizim askerin atý zayýf, azýđý yok idi. Kötü kimse er..... | kahraman er bize hücum etmiþti. Öyle bir zamanda piþman olup Kül Tigini az erle eriþtirip gönderdik. Büyük savaþ savaþmýþ. Alp Þalçý ak atýna 40 binip hücum etmiþ. Türgiþ avam halkýný orda öldürmüþ, yenmiþ. Tekrar yürüyüp.....

Kuzey cephesi

..... ile, Koþu vali ile savaþmýþ. Askerini hep 1

öldürmüþ. Evini, malýný eksiksiz hep getirdi.

Kül Tigin yirmi yedi ýaþýna gelince Karluk kavmi hür ve müstakil iken düþman oldu. Tamag Iduk Baþta savaþtýk. | Kül Tigin o savaþta otuz ýaþýnda idi. Alp Þalçý 2 ata binip atýlarak hücum etti. Ýki eri takip edip kovalayarak mýzrakladý. Karluku öldürdük, yendik.

Az milleti düþman oldu. Kara Gölde savaþtýk. Kül Tigin otuz bir ýaþýnda idi. Alp Þalçý atýna binip atýlarak

hücum etti. Az ilteberini tuttu. Az milleti orda yok oldu.

3

Amcam kaðanýn ili sarsýldýðýnda: millet, hükümdar ikiye ayrýldýðýnda, Ýzgil milleti ile savaþtýk. Kül Tigin Alp Þalçý atýna binip atýlarak hücum etti. O at 4 orda düþtü. Ýzgil milleti öldü.

Dokuz Oðuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandýðý için düþman oldu. Bir yýlda beþ defa savaþtýk.

20

En önce Togu Balýkta savaþtýk. Kül Tigin Azman

atýna binip atýlarak hücum etti. Altý eri mýzrakladý. 5 Askerin hücumunda yedinci eri kýlýçladý.

Ýkinci olarak Kuþalgukta Ediz ile savaþtýk. Kül Tigin Az yaðýzýna binip, atýlarak hücum edip bir eri mýzrakladý. Dokuz eri çevirerek vurdu. Ediz kavmi orda öldü.

Üçüncü olarak Bolçada Oðuz ile savaþtýk. Kül

Tigin Azman atýna binip hücum etti, mýzrakladý. 6 Askerini mýzrakladýk, ilini aldýk.

Dördüncü olarak Çuþ baþýnda savaþtýk. Türk |

milleti ayak titretti. Periþan olacaktý. Ýlerleyip gelmiþ 7 ordusunu Kül Tigin püskürtüp, Tongradan bir boyu, yiðit on eri Tonga Tigin mateminde çevirip öldürdük.

Beþinci olarak Ezginti Kadýzda Oðuz ile savaþtýk.

Kül Tigin Az yađýzýna binip hücum etti. Ýki eri 8 mýzrakladý, çamura soktu. O ordu orda öldü.

Amga kalesinde kýýlayýp ilk baharýnda Ođuza dođru ordu çýkardýk. Kül Tigin evin baýýnda býrakarak, müdafaa tedbiri aldýk. Ođuz düþman, merkezi bastý. Kül 9 Tigin öksüz atýna binip dokuz eri mýzrakladý, merkezi vermedi. Annem hatun ve analarým, ablalarým, gelinlerim, prenseslerim, bunca yapayanlar cariyeye olacaktý, ölenler yurtta yolda yatýp kalacaktýnýz. Kül 10 Tigin olmasa hep ölecektiniz.

Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düþünceye daldým(1). Görür gözüm görmez gibi, bilir aklým bilmez gibi oldu. Kendim düþünceye daldým. Zamaný Tanrý yapar. Ýnsan ođlu hep ölmek için türemiþ. 11 Öyle düþünceye daldým. Gözden yap gelse mani olarak, gönülden aðlamak gelse geri çevirerek düþünceye daldým. Müthiþ düþünceye daldým. Ýki þadýn ve küçük

kardeş yedenimin, ođlumun, beylerimin, milletimin gözü kaþý kötü olacak diyip düþünceye daldým.

Yasçý, aðlayýcý olarak Kýtay, Tatabý milletinden baþta | Udar general geldi. Çin kađanýndan Ýsiyi Likeng geldi. On binlik hazine, altýn, gümüş fazla fazla getirdi. 12 Tibet kađanýndan vezir geldi. Batýda gün batýsýndaki Sođd, Ýranlý, Buhara ülkesi halkýndan Enik general, Ođul Tarkan geldi. | On Ok ođlum Türgiþ kađanýndan Makaraç mühürdar, Ođuz Bilge mühürdar geldi. Kýrgýz 13 kađanýndan Tarduþ Ýnançu Çor geldi. Türbe yapýcý, resim yapan, kitabe taþý yapýcýsý olarak Çin kađanýnýn yeđeni Çang general geldi.

Kuzey-doğu cephesi

Kül Tigin koyun yýlýnda on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yastöreni tertip ettik. Türbesini, resimini(2), kitâbe taþýný maymun yýlýnda

1. (veya) üzüldüm, (veya) mateme gark oldum 2. (veya) hekelini

yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik. Kül Tigin kendisi kýrk yedi yaþýnda bulut çöktürdü..... Bunca resimciyi Tuygut vali getirdi.

Güney-doðu cephesi

Bunca yazýyý yazan Kül Tiginin yeðeni Yollug Tigin, yazdým. Yirmi gün oturup bu taþa, bu duvara hep Yollug Tigin, yazdým.

Deðerli oðlunuzdan, evladýnýzdan çok daha iyi beslerdiniz. Uçup gittiniz. Gökte hayattaki gibi.....

Güney-batý cephesi

Kül Tiginin altýnýný, gümübünü, hazinesini, servetini, dört binlik at sürüsünü idare eden Tuygut bu..... Beyim prens yukarý gök.....taþ yazdým. Yollug Tigin.

Batý cephesi

Batýdan Soðd baþ kaldýrdý. Küçük kardeşim Kül Tigin..... için, öle yite iþi gücü verdiði için, Türk Bilge Kaðaný, nezaret etmek üzere, küçük kardeşim Kül Tigini gözeterek oturdum, Inançu Apa Yargan Tarkan adýný verdim. Onu övdürdüm.

BÝLGE KAÐAN ÂBÝDESÝ

Doğu cephesi

Tanrý gibi Tanrý yaratmýþ Türk Bilge Kaðany 1

sözüm:

23

Babam Türk Bilge Kaðany..... Sir, Dokuz Ođuz,

Ýki Ediz çadýrlý beyleri, milleti Türk tanrýsý..... | 2

üzerine

kaðan oturdum. Oturduğumda ölecek gibi

düþünen Türk beyleri, milleti memnun olup sevinip, yere dikilmiþ gözü yukarý baktý. Bu zamanda kendim oturup bunca ađýr töreyi dört taraftaki..... dim.

Üstte mavi gök, altta yađýz yer kýlýndýkta, iki si arasýnda insan ođlu kýlýnmýþ. | Ýnsan ođlunun üzerine ecdadým Bumin Kaðan, Ýstemi Kaðan oturmuþ. Oturarak 3 Türk milletinini ilini, töresini tutu vermiþ, düzene soku vermiþ. Dört taraf hep düþman imiþ. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almýþ, hep tâbikýlmýþ. Baþlýya baþ eðdirmýþ, dizliye diz çöktürmüþ. Dođuda Kadýrkan ormanýna kadar, batýda | Demir Kapýya kadar 4 kondurmuþ. Ýkisi arasýnda pek tepkilâtsýz Gök Türkü düzene sokarak öylece oturuyormuþ. Bilgili kaðan imiþ, cesur kaðan imiþ. Buyruku bilgili imiþ tabiî, cesur imiþ tabiî. Beyleri de milleti de dođru imiþ. Onun için ili

öylece tutmuş tabiî, ili tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi 5 öylece vefat etmiş. | Yasçý, ađlayýcý, dođuda gün dođusundan Bökli Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kýrgýz, Üç Kunkan, Otuz Tatar, Kýtay, Tatabý, bunca millet gelip ađlamýþ, yas tutmuş. Öyle ünlü kađan imiş.

Ondan sonra küçük kardeþi kağan olmuş tabiî,

ođullarý kađan olmuş tabiî. Ondan sonra küçük kardeþi 6 büyük kardeþi gibi | kýlýnmamýþ olacak, ođlu babasý gibi kýlýnmamýþ olacak. Bilgisiz kađan oturmuþtur, kötü kađan oturmuþtur. Buyruku da bilgisizmiş tabiî, kötü imiş tabiî. Beyleri, milleti ahenksiz olduđu için. Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduđu için, aldatýcý olduđu için, küçük kardeþ ve büyük kardeþi birbirine düþürdüđu 7 için, bey ve milleti | karþýlýklý çekiþtirttiði için, Türk milleti il yaptýđý ilini elden çýkarmýþ, kađan yaptýđý kađanýný kaybedi vermiş. Çin milletine beylik erkek evladýný kul kýldý, hanýmlýk kýz evladýný cariye kýldý. Türk beyler Türk adýnýbýraktý. Çinli beyler Çin adýný

tutarak, Çin kađanýna itaat etmiş. Elli yıl | iþi gücü 8 vermiş. Dođuda gün dođusunda Bökli kađana kadar ordu sevk edi vermiş. Batýda Demir Kapýya ordu sevk edi vermiş. Çin kađanýna ilini, töresini alý vermiş.

Türk halk kitlesi þöyle demiþ: Ýlli millet idim, ilim þimdi hani, kime ili kazanýyorum der imiş. | Kađanlı millet idim, kađaným hani, ne kađana iþi, gücü veriyorum der imiş. Öyle diyip Çin kađanýna düþman olmuş. 9 Düþman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediðinden, yine tâbi olmuş.

Bunca iþi, gücü verdiðini düþünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayým der imiş. Yok

24

olmaya gidiyormuş.

Yukarýda | Türk Tannsý, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiþtir. Türk milleti yok olmasýn diye,

millet olsun diye, babam Ýltirip Kađany, annem Ýlbilge Hatunu göđün tepesinden tutup yukary
kaldýrmýptýr. Babam

kaðan on yedi erle dýparý çýkmýþ. Dýparý yürüyor diye ses 11 iþitip þehirdeki daða çýkmýþ, daðdaki | inmiþ. Toplanýp yetmiþ er olmuþ. Tanrý kuvvet verdiði için, babam kaðanýn askeri kurt gibi imiþ, düþmaný koyun gibi imiþ. Doðuya, batýya asker sevk edip toplamýþ, yýðmýþ. Hepsi yedi yüz er olmuþ.

Yedi yüz erolup ilsizleþmiþ, kaðansýzlaþmýþ milleti, cariye olmuþ, kul olmuþ milleti, Türk töresini býrakmýþ | milleti, ecdadýmýn töresince yaratmýþ, yetiþtirmiþ. Tölis, Tarduþ milletini orda tanzim etmiþ. 12 Yabguyu, þadý orda vermiþ.

Güneyde Çin milleti düþman imiþ. Kuzeyde Baz Kaðan, Dokuz Oðuz kavmi düþman imiþ. Kýrgýz, Kunkan, Otuz Tatar, Kitay, Tatabý hep düþman imiþ. Babam kaðan bunca..... kýrk yedi defa ordu sevk etmiþ, yirmi savaþ yapmýþ. Tanrý lûtfettiði için illiyi ilsizletmiþ, kaðanlýyyý 13 kaðansýzlatmýþ, düþmaný tâbi kýlmýþ, dizliye diz

çöktürmüþ, baþlýya baþ eðdirmiþ. Babam kaðan öylece ili, töreyi kazanýp, uçup gitmiþ.

Babam kaðan için ilkin Baz Kaðaný balbal olarak

dikmiþ. Babam | kaðan uçduðunda kendim sekiz yaþýnda 14 kaldým. O töre üzerine amcam kaðan oturdu. Oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, tekrar besledi. Fakiri zengin kýldý, azý çok kýldý.

Amcam kaðan oturduðunda kendim prens

Tanrý buyurduðu için | on dört yaþýmda Tarduþ milleti 15 üzerine þad oturdum.

Amcam kaðan ile doðuda Yeþil Nehire, Þantung ovasýna kadar ordu sevk ettik. Batýda Demir Kapýya kadar ordu sevk ettik. Kögmeni apararak Kýrgýz ülkesine kadar ordu sevk ettik. Yekûn olarak yirmi beþ defa ordu sevk ettik, on üç defa savaþtýk, illiyi ilsizleþtirdik, kaðanlýyyý 16 kaðansýzlaþtırdýk. Dizliye diz çöktürdük, baþlýya baþ eðdirdik.

Türgiþ kaðaný Türküm, milletim idi. Bilmediði için, bize karþý yanlýþ hareket ettiði, ihanet ettiði için kaðaný öldü, buyruku, beyleri de öldü. On Ok kavmi eziyet gördü.

Ecdadýmýzýn tutmuþ olduðu yer, su sahipsiz kalmasýn diye Az milletini tanzim ve tertip edip.....

Bars bey | idi. Kaðan adýný burda biz verdik. Kýz kardeşim prensesi verdik. Kendisi ihanet etti, kaðaný

öldü, milleti cariyeye, kul oldu.

Kögmenin yeri, suyu sahipsiz kalmasýn diye Az, Kýrgýz milletini tanzim ve tertip edip geldik. Savaþtýk..... ilini geri verdik.

Doðuda Kadýrkan ormanýný aparak milleti öyle kondurduk, öyle düzene soktuk. Batýda Kengü Tarbana kadar Türk milletini öyle kondurduk, öyle düzene

17

soktuk.

18

26

O zamanda kul kullu, cariyeye cariyeli olmuþtu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oðlu babasýný bilmezdi. Öyle kazanýlmýþ, öyle düzene sokulmuþ ilimiz, töremiz vardý.

Türk, Oðuz beyleri, milleti ipit: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, | Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vaz geç, piþman ol! Disiplinsizliðinden dolayı, beslemiş olan kaðanýna, hür ve müstakil iyi iline karþý kendin hata ettin, kötü hale 19 soktun.

Silahlý nereden gelip daðýtarak gönderdi? Mýzraklý nereden gelerek sürüp gönderdi? Mukaddes

Ötüken ormanýnýn milleti, gittin! Dođuya giden,gittin! Batýya giden, gittin! Gittiđin yerde hayrýn
bu olmalý: Kanýn nehir gibi kořtu. Kemiđin dađ gibi yattý. Beylik erkek evlâdýný kul kýldýn.
Hanýmlýk kýz evladým cariye 20

kýldýn. O bilmemenden dolayý, kötülüđün yüzünden amcam kađan uçup gitti.

Önce Kýrgýz kađanýný balbal olarak diktim. Türk milletinin adý saný yok olmasýn diye, babam kađaný, | annem hatunu yükselten Tanrý, il veren Tanrý, Türk milletinin adý saný yok olmasýn diye, kendimi o Tanrý 21 kađan oturttu tabiî.

Varlýklý, zengin millet üzerine oturmadyım. Ýçte aþsýz, dýþta donsuz(1); düþkün, periþan millet üzerine oturdum. Küçük kardeþim Kül Tigin, iki þad, küçük kardeþim Kül Tigin ile konuþtuk. Babamýzýn, | amcamýzýn kazanmýþ olduđu milletin adý saný yok 22 olmasýn diye Türk milleti için gece uyumadyım, gündüz oturmadyım. Küçük kardeþim Kül Tigin ile, iki þad ile öle yite kazandým, öyle kazanýp bütün milleti atep, su kýlmadyım.

Ben kendim kađan oturduğumda her yere gitmiþ olan millet yaya olarak, çýplak olarak, öle yite geri | geldi. Milleti besleyeyim diye kuzeyde Ođuz kavmine dođru; dođuda Kýtay,Tatabý kavmine dođru; güneyde Çine dođru on iki defa ordu sevk ettim..... savaþtým. Ondan 23 sonra Tanrý buyurduđu için, devletim, kýsmetim var olduđu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çýplak milleti elbiseli kýldým. Fakir milleti zengin kýldým. | Az milleti çok kýldým. Deđerli illiden, deđerli kađanlıýdan daha iyi kýldým. Dört taraftaki milleti hep tâbi kýldým, 24 düþmansýz kýldým. Hep bana itaat etti.

On yedi yaþýmda Tanguta dođru ordu sevk ettim. Tangut milletini bozdum. Ođlunu, karýsýný, at sürüsünü, servetini orda aldým.

On sekiz yaþýmda Altý Çub Sođdaka dođru ordu

sevk ettim. Milleti orda bozdum.

1. elbisesiz, çýplak

savaþtým. O orduyu orda yok ettim.

Yirmi yaþýmda, Basmýl Iduk Kut soyumdan olan kavim idi, kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim. K..... m tabi kýldým, malýný çevirip getirdim.

Yirmi iki yaþýmda Çine doðru ordu sevk ettim.

Çaça general, seksen bin asker ile savaþtým. Askerini 26 orda öldürdüm.

Yirmi altý yaþýmda Çik kavmi Kýrgýz ile beraber düþman oldu. Kemi geçerek Çike doðru ordu sevk ettim. Örpemde savaþtým. Askerini mýzrakladým. Az milletini aldým. tâbi kýldým.

Yirmi yedi yaþýmda Kýrgýza doðru ordu sevk ettim. Mýzrak batýmý karý söküp, Kögmen ormanýný aparak yürüyüp Kýrgýz kavmini uykuda bastým. Kaðaný ile Songa 27 ormanýnda savaþtým. Kaðanýný öldürdüm, ilini orda

aldým.

O yýlda Türgiþe doðru Altýn ormanýný aparak Ýrtiþ nehrini geçip yürüdüm. Türgiþ kavmini uykuda bastým. Türgiþ kaðanýnýn ordusu atep gibi, fırtýna gibi geldi. | Bolçada savaþtýk. Kaðanýný, yabgusunu, þadýný orda öldürdüm. Ýlini orda aldým.

28

28

Otuz yaþýmda Beþ Balýka doðru ordu sevk ettim. Altý defa savaþtým..... askerini hep öldürdüm. Onun içindeki ne kadar insan yok olacaktý çaðýrmak için geldi. Beþ Balýk onun için kurtuldu.

Otuz bir yaþýmda Karluk milleti sýkýntýsýz, hür ve 29 serbest iken, düþman oldu. Tamag Iduk Bapta savaþtým. Karluk milletini öldürdüm, orda aldým Basmýl kara Karluk milleti

toplanýp geldi. m, öldürdüm.

Dokuz Ođuz benim milletim idi. Gök, yer

bulandýđý için, ödüne | kýskançlýk deđdiđi için düpman 30

oldu. Bir yýlda dört defa savaþtým:

En önce Togu Balýkta savaþtým. Togla nehrini

yüzdürerek geçip ordusu.....

Ýkinci olarak Andýrguda savaþtým. Askerini

mýzrakladým

Üçüncü olarak Çuþ baþýnda savaþtým. Türk milleti ayak titretti, periþan olacaktý. Ýlerleyip yayarak gelen ordusunu püskürttüm. Çok ölecek orda dirildi. Orda 31 Tongra yiðti bir boyu Tonga Tigin mateminde çevirip vurdum.

Dördüncü olarak Ezginti Kadýzda savaþtým. Askerini orda mýzrakladým, yýprattým yýprat.....

Otuz iki yaþýmda Amgý kalesinde kýþladýkta kýtlýk oldu. Ýlk baharýnda | Oðuza doðru ordu sevk ettim. Ýlk

ordu dýþarý çýkmýþtý, ikinci ordu merkezde idi. Üç Oðuz ordusu basýp geldi. Yaya, kötü oldu diyip yenmek için geldi. Bir kýsým ordusu evi barký yaðma etmek için gitti, 32 bir kýsým ordusu savaþmak için geldi. Biz az idik, kötü durumda idik.

Oðuz..... düþman Tanrý kuvvet verdiði için orda mýzrakladým, | daðýttým. Tanrý bahþettiði için, ben kazandýðým için Türk milleti kazanmýþtýr. Ben küçük kardeşimle beraber böyle bapa geçip kazanmasam Türk 33 milleti ölecekti, yok olacaktý. Türk beyleri, milleti, böyle düþünün, böyle bilin!

Oðuz kavmi..... göndermeden, diye ordu sevk ettim. | Evini barkýný bozdum. Oðuz kavmi Dokuz Tatar ile toplanýp geldi. Aguda iki büyük savaþ yaptým. 34 Ordusunu bozdum, ilini orda

aldým. Öyle kazanýp

Tanrý buyurduđu için otuz üç yabýmda idi. Seçkin, muhterem, güç | beslemiş olan,
kahraman

kaðanýna ihanet etti. Üstte Tanrý, mukaddes yer, su, amcam kaðanýn devleti kabul etmedi olacak.
Dokuz Oðuz kavmi yerini, suyunu terk edip Çine doðru gitti. Çin..... 35 bu yere geldi.
Besleyeyim diye dübünüp milletsuçla..... güneyde Çinde adý saný yokoldu. Bu
yerde bana kul oldu.

Ben kendim kaðan oturduðum için Türk milletim kýlmadým, ili, töreyi çok iyi kazandým
..... toplanýp orda savaþtým. Askerini mýzrakladým. 36 Teslim olan teslim oldu, millet
oldu; Ölen öldü. Selengadan apaðýya yürüyerek Kargan vadisinde evini, barkýný orda bozdum.
..... ormana çýktý. Uygur valisi yüz kadar askerle doðuya kaçýp gitti. | Türk
milleti aç idi. O at sürüsünü alýp besledim.

Otuz dört yaþýmda Oðuz kaçýp Çine girdi. Eseflenip ordu sevk ettim. Hiddetle, oðlunu,
karýsýný orda aldým. Ýki valili millet |.....

37

38

30

Tatabý milleti Çin kaðanýna itaat etti. Elçisi, iyi
sözü, niyazý gelmiyor diye yazýn ordu sevk ettim. Milleti 39 orda bozdum. At sürüsünü
askeri toplanýp geldi. Kadýrkan ormanýna kon yerine doðru, suyuna
doðru konu.

40

Güneyde Karluk milletine doðru ordu sevk et diyip Tudun Yamtarý gönderdim, gitti.
Karluk valisi yok olup, küçük kardeþi bir kaleye kervaný kopmadý. Onu

korkutayým diyip ordu sevk ettim. 41 Koruyucu iki üç kipi ile beraber kaçýp gitti. Halk kütlesi kaðaným geldi diyip övdü ad verdim. Küçük adlý

Güney-doðu cephesi

..... Gök Öngü çiðneyerek ordu yürüyüp, gece ve gündüz yedi zamanda susuzu geçtim. Çoraða ulaþýp yaðmacý askeri Keçine kadar

Güney cephesi

..... Çin süvarisini, on yedi bin askeri ilk gün 1 öldürdüm. Piyadesini ikinci gün hep öldürdüm. Bi..... apýp vard defa ordu sevk ettim. Otuz sekiz yapýmda kýbýn Kitaya dođru ordu sevk ettim

Otuz dokuz yapýmda ilk baharda Tatabýya dođru ordu sevk ettim. ben öldürdüm. Ođlunu, karýsýný, at sürüsünü, servetini | millet karýsýný yok kýldým..... | | savaptým. verdim. Kahraman erini öldürüp balbal kýlý verdim.

Elli yapýmda Tatabý milleti Kýtaydan ayrýldý. Ýker dađýna | Kugeneral kumandasýnda kýrk bin asker geldi. Töngkes dađýnda hücum edip vurdum.

2

31

Otuz bin askeri öldürdüm. On bin ise 3 öktüm. Tatabý | öldürdü. Büyük ođlum hastalanýp 4

yok olunca Ku'yu, generali balbal olarak diki verdim.

5,6

7

Ben on dokuz yýl þad olarak oturdum, on dokuz yýl kađan olarak oturdum, il tuttum. Otuz bir.....|

Türküm için, milletim için iyisini öylece kazaný verdim.

Bu kadar kazanıp babam kağan köpek yıldı, onuncu

ay, yirmi altıda uçup gitti. Domuz yıldı, beşinci ay, yirmi 9 yedide yas töreni yaptırdım. Bukağ
 vali | babası Lisün Tay generalin başkanlığında beş yüz yiğit geldi. Kokuluk altın,
 gümüş fazla fazla getirdi. Yas töreni kokusunu getirip diki verdi. Sandal ağacı getirip öz 10
 | Bunca millet saçıný, kulađını kesti. Ýyi binek atını, kara samurunu, mavi
 sincabını sayısız getirip hep bıraktı.

Tann gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı,

sözüm:

Babam Türk Bilge Kađaný oturduđunda þimdiki Türk beyleri, sonra Tarduþ beyleri; Kül Çor baþta olarak, arkasýndan þadpýt beyleri; önde Tölis beyleri; Apa Tarkan 12 | baþta olarak, arkasýndan þadpýt beyleri; bu Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ve buyruk iç buyruk; Sebig Kül Ýrkin baþta olarak, arkasýndan buyruk; bunca þimdiki beyler, babam kađana fevkalade | 13 fevkalade çok iltica etti.

..... Türk beylerini, milletini fevkalade çok yüceltti. Övdü babam kađan ađýr taþý, kalýn

ađacý Türk beyleri, milleti Kendime bunca

Kuzey cephesi

14

15

32

Tanrý gibi gökte olmuş Türk Bilge Kađaný, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamiyle íþit. Bilhassa küçük kardeş yeđenim, ođlum, bütün soyum, milletim, güneydeki þadpýt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyruk beyleri. Otuz Tatar, Dokuz Ođuz beyleri, milleti! Bu sözü mü iyice íþit, adamakýllý dinle:

Dođuda gün | dođusuna, güneyde gün ortasýna, batýda gün batýsýna, kuzeyde gece ortasýna kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir. Bunca milleti hep 1 düzene soktum. O þimdi kötü deđildir. Türk kađaný Ötüken ormanýnda otursa ilde sýkýntý yoktur.

Dođuda Pantung ovasýna kadar ordu sevk ettim, denize ulaþmama az kaldý. Güneyde Dokuz | Ersine kadar ordu sevk ettim, Tibete ulaþmama az kaldý. Batýda Ýnci nehrini geçerek Demir

yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanýndan daha iyisi hiç yokmuş. Ýl tutacak yer Ötüken ormaný imiş.

Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştým. Altýný,
gümüşü, ipeđi, | ipekliyi sýkýntýsýz öylece veriyor.

3

Çin milletinín sözü tatlý, ipek kumaşý yumuşak imiş. Tatlý sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatýp uzak milleti öylece yaklaştýrýrmış. Yaklaştýrýp, konduktan sonra, kötü þeyleri o zaman düþünürmüş. Ýyi bilgili insaný, iyi cesur insaný yürütmezmiş. Bir insan yanýlsa kabilesine, milletine, akrabasına kadar barýndýrmaz | imiş. Tatlý sözüne, yumuşak ipek kumaşýna aldanýp çok 4 çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çogay ormanýna, Tögültün ovasýna konayým dersen, Türk milleti, öleceksin!

Orda kötü kiþi þöyle öðretiyormuş: Uzak ise kötü

mal verir, yakýn ise iyi mal verir diyip öyle öðretiyormuş. 5

Bilgi | bilmez kiþi o sözü alýp, yakýna varýp, çok insan, öldün! O yere dođru gidersen Türk milleti, öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiç bir sýkýntýn yoktur. Ötüken ormanýnda oturursan ebediyen il tutarak oturacaksýn.

Türk milleti, tokluđun kýymetim bilmezsin. Acýksan tokluk düþünmezsin. Bir doysan açlýđý düþünmezsin. Öyle olduđun için beslemiş olan 6 kađanýnýn | sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanýnla, her yere hep zayıflayarak ölerек yürüyordun. Tanrı buyurduđu için, kendim devletli olduđum için kađan oturdum. Kađan oturup aç, fakir milleti hep toplattým. Fakir milleti zengin kýldým. Az milleti çok kýldým. Yoksa bu | sözümde yalan var mı?

7

Türk beyleri, milleti, bunu ipitin! Türk milletini toplayıp il tutacađýný burda vurdum. Yanýlýp öleceđini yine burda vurdum. Her ne sözüml varsa ebedî tapa

vurdum. Ona bakarak bilin. Pimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mý
yanýla- caksýnýz?

|

Babam | kaðan, amcam kaðan oturduðunda dört taraftaki milleti nasýl düzene sokmuþ Tanrý
buyurduðu için kendim oturduğumda dört taraftaki milleti düzene soktum ve tertitledim
kýldým.

..... Türgiþ kaðanýna kýzýmý | fevkalâde büyük törenle alý verdim. Türgiþ kaðanýnýn |
kýzýný fevkalade büyük törenle oðluma alý verdim..... fevkalâde büyük törenle alý
verdim.....yaptýrdým.

..... baþlýya baþ eðdirdim, dizliye diz çöktürdüm. Üstte Tanrý, altta yer bahþettiði için | gözle
görülmeyen, kulakla iþitilmeyen milletimi doðuda gün doðusuna, güneyde batýda Sarý
altýnýný,

8

9

beyaz gümüşünü, kenarlı ipeðini, ipekli kumaþýný, binek 10 atýný, aygýrýný, kara samurunu,
mavi sincabýný Türküme, milletime kazaný verdim, tanzim edi verdim. kedersiz kýldým.
Üstte Tanrý kudretli Türk beylerini, milletini besleyin, zahmet çekirtmeyin,
incitmeyin!

..... benim Türk beylerim, Türk milletim,..... 11 kazanýp bu..... bu kaðanýndan, bu
beylerinden..... suyundan ayrýlmazsan, Türk milleti, kendin iyilik göreceksin, evine gireceksin,
dertsiz 12 olacaksın.

..... Ondan sonra Çin kaðanýndan resimciyi hep 13 getirttim. Benim sözü mü kýrmaýý,
maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaþka türbe yaptýrdým: Ýçine dýþýna bambaþka resim

vurdurdum. Tap yontturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum On Ok ođluna, yabancýna kadar
bunu görüp bilin! Ebedî tap yontturdum..... yontturdum, yazdýrdým. O tap 14

türbesini

Batý cephesi

1 üstte

2 Bilge Kağan uçtu. 3 Yaz olsa, üstte gök

4 davulu gürler gibi, öylece ve

5 dađda yabani geyik gürlerse, öylece

6 mateme gark oluyorum. Babam kađanýn 7 taþýný kendim kađan

Güney - batý cephesi

Bilge Kađan kitâbesini Yollug Tigin, yazdým. Bunca türbeyi, resimi, sanatý.....kađanýn yeđeni
Yollug Tigin ben bir ay dört gün oturup yazdým, resimledim

15

35

TONYUKUK ÂBÝDESÝ

(Birinci Tap)

Doğu cephesi

Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ilinde kýlýndým. 1 Türk milleti Çine tâbi idi. | Türk milleti hanýný bulmayýp 2

Çinden ayrýldý, hanlandý. Hanýný býrakýp Çine tekrar teslim oldu. Tanrý þöyle demiþtir: Han verdim, | hanýný 3 býrakýp teslim oldun.

Teslim olduðun için Tanrý öldürmüþtür. Türk

milleti öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir milletinin 4 yerinde | boy kalmadı.

Ormanda tapta kalmýþ olaný toplanýp yedi yüz

oldu. Ýki kýsmý atlý idi, bir kýsmý yaya idi. Yedi yüz kiþiyi | 5 sevk eden büyükleri þad idi. Katýl dedi. Katýlaný ben idim. Bilge Tonyukuk.

Kaðan mý kýlayým, dedim. Düþündüm. Zayıf boða

ve semiz boða arkada | tekme atsa; semiz boða, zayıf boða 6 olduðu bilinmezmiþ derler diyip, öyle düþündüm. Ondan sonra Tanrý bilgi verdiði için kendim bizzat ka- ðan kýldým.

Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan | ile beraber

Ýltirip Kaðan olunca güneyde Çini, doðuda Kýtayý, 7 kuzeyde Oðuzu pek çok öldürdü. Bilicisi, yardýmcýsý bizzat bendim. Çogayýn kuzey yamaçlarý ile Kara Kumda oturuyorduk.

Güney cephesi

Geyik

yiyerek, tavþan yiyerek oturuyorduk. 1

Milletin boðazý tok idi. Düşmanýmýz etrafta ocak gibi idi, biz atep idik.

Öylece oturur iken Oðuzdan casus geldi. Casusun

sözü þöyle: Dokuz Oðuz milletin üzerine kaðan oturdu der. Çine doðru Ku'yu, generali göndermiþ, Kýtaya doðru Tongra Esimi göndermiþ, sözü þöyle göndermiþ: Azýcýk

2

Türk milleti | yürüyormuþ; kaðaný cesur imiþ; müþaviri bilici imiþ; o iki kiþi var olursa, seni, Çini öldürecek derim; doðuda Kýtayý öldürecek derim; beni; Oðuzu | da öldürecek derim; Çin, güney taraftan hücum et; Kýtay, doðu taraftan hücum et; ben kuzey taraftan hücum edeyim; Türk Sir milleti, yerinde hiç yürümesin;

3

4

5

37

mümkünse hep yok edelim.

O sözü iþitip gece uyuyacađým gelmedi, gündüz oturacađým gelmedi. Ondan sonra kađanýma arz ettim. Þöyle arz ettim: Çin, Ođuz, Kýtay bu üçü birleþirse | kala 6 kalacađýz. Kendi içi dýptan tutulmuş gibiyiz. Yufka olanýn delinmesi kolay imiş, ince olaný kırmak kolay. Yufka kalýn olsa delinmesi zor imiş. Ýnce | yođun olsa kırmak 7 zor imiş. Dođuda Kýtaydan, güneyde Çinden, batýda batýlýlardan, kuzeyde Ođuzdan iki üç bin askerimiz, geleceđimiz var mı acaba? Böyle arzettim. | Kađaným 8 benim kendimin. Bilge Tonyukukun arz ettiđi maruzatýmý iþiti verdi. Gönlünce sevk et didi.

Kök Öngü çidneyerek Ötüken ormanýna dođru

sevk ettim. Ýnek, yük hayvaný ile Toglada | Ođuz geldi. 9 Askeri üç bin imiþ. Biz iki bin idik. Savaþtýk. Tanrý lûtfetti, dađýttýk. Nehire düptü. Dađýttýđýmýz, yolda yine öldü hep.

Ondan sonra Ođuz tamamiyle geldi. | Türk 10 milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuku ötüken yerine konmuş diye ipitip güneydeki millet, batidaki, kuzeydeki, dođudaki millet geldi.

Doğu cephesi

Ýki bin idik. Ýki ordumuz oldu. Türk milleti 1 kýlýnalý, Türk kađaný oturalý Þantung þehrine, denize

ulaþmýþ olan yok imiþ. Kađanýma arz edip ordu gönderdim | Þantung þehrine, denize ulaþtırdým. Yirmi 2 üç þehir zaptetti. Uykusunu burda terk edip, yurtta yatýp kalýrdý.

Çin kađaný düþmanýmýz idi. On Ok kađaný düþmanýmýz idi. | Fazla olarak Kýrgýzýn kuvvetli kađaný düþmanýmýz oldu. O üç kađan akýl akýla verip Altun 3 ormaný üstünde bulupalým demiþ. Þöyle akýl akýla vermiþler: Dođuda Türk kađanýna karþý ordu sevk edelim. Ona karþý ordu sevk etmezsek, ne zaman bir þey olsa o 4 bizi | -kađaný kahraman imiþ, müþaviri bilici imiþ- ne zaman bir þey olsa öldürecektir. Her üçümüz bulupup ordu sevk edelim, tamamiyle yok edelim demiþ. Türgiþ kađaný þöyle demiþ: Benim milletim ordadýr demiþ. | 5 Türk milleti yine karýþýklýk içindedir demiþ. Ođuzu yine sýkýntýdadýr demiþ.

Bu sözü ipitip gece yine uyuyacađým gelmiyordu, gündüz yine oturacađým gelmiyordu. O zaman

düþündüm. | Ýlk olarak Kýrgýza ordu sevk etsek iyi olur 6 dedim. Kögmenin yolu bir imiþ. Kapanmýþ diye iþitip, bu yol ile yürürsek uygun olmayacak dedim. Kýlavuz aradým. Çöllü Az kavminden bir er buldum. Ýþittim: Az ülkesinin yolu Aný boyunca..... imiþ, bir at yolu imiþ, onunla gitmiþ. Ona söyleyip, bir atlý gitmiþ diye o yolla yürürsek mümkün olacak dedim. Düþündüm, kaðanýma

Kuzey cephesi

arz ettim. Asker yürüttüm. Attan aþaðý dedim. Ak 1 Termili geþip sýrtlattým. At üzerine bindirip karý söktüm. Yukarıya, atý yedeðe alarak, yaya olarak, aðaca tutunarak çýkarttým. Öndeki er | çiðneyi verip, aðaç olan tepeyi 2 aþtýk. Yuvarlanarak indik. On gecede ortadaki engeli dolanýp gittik. Kýlavuz yeri þapýrýp boðazlandý. Bunalýp kaðan dört nala koþturu ver demiþ. | Aný suyuna vardýk. 3 O sudan aþaðýya gittik. Yemek yemek için attan indirdik. Atý aðaca baðlýyorduk.

Gündüz de gece de dört nala koþturup gittik.

Kýrgýzyý uykuda bastýk. Uykusunu mýzrak ile açtýk. Haný, 4 ordusu toplanmýþ. Savaþtýk, mýzrakladýk. Hanýný öldürdük. Kaðana Kýrgýz kavmi teslim oldu, baþ eðdi. Geri döndük, Kögmen ormanýný dolanýp geldik.

Kýrgýzdan döndük. Türgiþ kaðanýndan casus geldi. 5 Sözü þöyle: Doðuda kaðana karþý ordu yürütelim demiþ. Yürütmezsek, bizi kaðaný kahraman imiþ, müþaviri bilici imiþ ne zaman bir þey olsa | bizi öldürecektir demiþ. 6 Türgiþ kaðaný dýþarý çýkmýþ dedi. On Ok milleti eksiksiz dýþarý çýkmýþ der. Çin ordusu var imiþ.

O sözü iþitip kaðaným, ben eve ineyim dedi. |

Hatun yok olmuþtu. Ona yas töreni yaptýrayým dedi. 7

Ordu, gidin dedi, Altun ormanýnda oturun dedi. Ordu baþý Ýnel Kaðan, Tarduþ þadý gitsin dedi. Bilge Tonyukuka, bana þöyle dedi: | Bu orduyu sevk et dedi.

Cezayý gönlünce söyle. Ben sana ne söyleyeyim dedi. 8

Gelirse hile toparlanýr, gelmezse haberciýi, sözü alarak otur dedi.

Altun ormanýnda oturduk. | Üç casus geldi. Sözü 9

bir: Kaðan ordu çýkardý, On Ok ordusu eksiksiz dýþarý çýktý der. Yarýþ ovasýnda toplanalým demip.

O sözü ipitip, kaðana o sözü ilettim. Han

tarafýndan söz dönüp | geldi. Oturun diye söylemip. 10

Kepif kolunu, nöbet ipini çok iyi tertip et, baskýn yaptýrma demip.

Böğü Kaðan bana böyle haber göndermip. Apa Tarkana gizli haber göndermip: Bilge Tonyukuk kötüdür,

kindardýr, þaþýrýr. Orduyu yürütelim diyecek, kabul etmeyin.

O sözü ipitip orduyu yürüttüm. Altun ormanýný 11

yol olmaksýzýn aþtýk. Ýrtip nehrini geçit olmaksýzýn geçtik. Geceyi gündüze kattýk. Bolçuya þafak sökerken ulaþtýk.

Batý cephesi

1

2

Haberci getirdiler. Sözü þöyle: Yaryþ ovasýnda yüz 3 bin asker toplandy der. O sözü iþitip beyler bütün | dönelim, temiz edepli olmak iyidir dedi. Ben þöyle derim, ben Bilge Tonyukuk: Altun ormanýný aþarak 4

geldik. Ýrtiþ nehrini | geçerek geldik. Geleni cesur dedi, duymadý. Tanrý, Umay ilâhe, mukaddes yer, su, üzerine 5 çökü verdi her halde. Niye kaçýyoruz? | Çok diye niye korkuyoruz? Az diye ne kendimizi hor görelim? Hücüm 6 edelim dedim.

Hücüm ettik, yaðma ettik.

Ýkinci gün | atep gibi kýzýp geldi. Savaþtýk. Bizden, iki ucu, yarýsý kadar fazla idi. Tanrý lûtfettiði için, çok diye | korkmadýk, savaþtýk. Tarduþ þadýna kadar kovalayýp daðýttýk. Kaganýný tuttuk. Yabgusunu, þadýný 7 orda öldürdüler. Elli kadar er tuttuk.

O ayný gece halkýna haber gönderdik. O sözü iþitip

On Ok beyleri, milleti hep geldi, baþ eðdi. Gelen 8 beylerini, milletini tanzim edip, yýðýp -az mikdarda millet kaçmýþtý- On Ok ordusunu sevk ettim. | Biz de Ordu sevk ettik. Anýyyý geçtik. Ýnci nehrini geçerek Tinsi 9

Oðlu denilen mukaddes Ek daðým aþýrdým.

Güney cephesi

Demir Kapýya kadar eriptik. Ordan döndürdük.

Ýnel Kaðana, korkup Tezik, Tokar | ondan 1 berideki Suk baþlý Soðdak milleti hep geldi, baþ eðdi....

2

Türk milletinin Demir Kapýya, Tinsi Oðlu, Tinsi Oðlu denilen daða ulaþtýðý hiç yokmuþ. O yere ben Bilge Tonyukuk ulaþtırdýðým için sarý altýn, beyaz gümüþ, kýz 3 kadýn, eðri deve, mal zahmetsizce getirdi.

4

Ýltirip Kaðan bilici olduðu için, | cesur olduđu

için, ine karþý on yedi defa savaþtý, Kýtaya karþý yedi 5 defa savaþtý, Oðuza karþý beþ defa savaþtý. Onlarda

41

müþaviri | yine bizzat ben idim, kumandaný yine bizzat 6 ben idim. Ýltiriþ Kaðana, Türk Böğü Kaðanýna, Türk Bilge Kaðanýna

Doðu cephesi

Kapgan Kaðan yirmi yedi yaþýnda.....orda..... idi. Kapgan Kaðan oturdu. Gece uyumadý, | gündüz oturmadý. Kýzýl kanýmý döktürerek, kara terimi koþturarak iþi, gücü verdim hep. Uzun keþif kolunu yine gönderdim hep. | Siperi, nöbet yerini büyüttüm hep. Geri dönen düþmaný getirirdim. Kaðanýmla ordu gönderdim. Tanrý korusun, | bu Türk milleti arasmda silâhlý düþmaný koþturmadým, damgalý atý koþturmadým. Ýltiriþ Kaðan kazanmasa, | ve ben kendim kazanmasam, il de millet de yok olacaktý. Kazandýðý için, ve kendim kazandýðým için | il de il oldu, millet de millet oldu.

1

2

3

4

5

6

42

Kendim ihtiyar oldum, kocaldým. Herhangi bir 7 yerdeki kaðanlý millette | böylesi var olsa, ne sýkýntýsý mevcut olacakmýþ?

Türk Bilge Kaðaný ilinde | yazdýrdým. Ben Bilge 8

Tonyukuk.

Kuzey cephesi

Ýltirip Kađan kazanmasa, yok olsa idi, ben kendim, 1 Bilge Tonyukuk, kazanmasam, ben yok olsa idim, | 2 Kapgan Kađanýn, Türk Sir milletinin yerinde boy da, millet de, insanda hep yok olacaktý. | Ýltirip Kađan, Bilge 3

Tonyukuk kazandýđý için Kapgan Kađanýn, Türk Sir

milletinin yürüdüđü buTürk Bilge Kađaný Türk Sir 4

milletini, Ođuz milletini besleyip oturuyor.